

XIVA XONLIGIDA SUG`ORISH TIZMI VA KANALLAR

*Namangan davlat universiteti
Ijtimoiy fanlar fakulteti Tarix yo`nalishi.
2-bosqich talabasi*

Muhammadiyev Bilol Ismoil o`g`li

Annostatsiya: Ushbu maqolada Xiva xonligining sug`orish tizmi, u bilan shug`ulanganlar, sug`orish inshaotlari, sug`orish tizmida islohot o`tgazgan hukumdorlar va shu bilan birga sug`orish kanalari haqida ma`lumotlar beriladi.

**Kalit so`zlar:** Anushaxon, Shohobod, Yormish. Olloqulixon, Ilyali, Ko`hna Urgnch, Polvon kanali.

O`rta Osiyo iqlim sharoiti qurg`oqchilika yaqin bo`lgani va katta qismini cho`l hududlari egalagani uchun azaldan suniy sug`orishga asoslangan dehqonchilik bilan shug`ulanib kelgan. Jumladan XVI asrda tashkilotgan Xiva xonligi hududi cho`li bo`lganligi va bu hududga yog`ingarchilik juda kam bo`lishi natijasida sug`orish tizmi davlatning eng muhim sohalaridan biri bo`lgan. Shug`orish, suv ishlari bilan shug`ulanadigan amaldorlar bo`lib ularni zimasiga muhim ishlar yuklatilgan. Hukumdorlar ham sug`orish tizmini yaxshilash uchun ko`plab islohtlar amalga oshirganlar, kanallar va ariqlar qazdirganlar.

Xiva xonligi hudidagi yagona daryo bu Amudaryo. To`rg`i turkmanlar hududgagi ba`zi kichikroq daryolar mavjud lekin, har gal ham turkmanlar hududi xonlik tarkibida bo`lavermagan. Xivada hukumronlik qilgan shayboniylar sulolasini vakillaridan biri Anushaxon davrida (1663-1686) Janubiy Xorazmda Shohobod va Yormish kabi ikkita katta kanal qurilgan. Yormish kanalini qurilishiga sabab Kat shaxrini suvsiz qolganligi bo`lgan. Shuning uchun shahar axolisini suvga muxtojligini nazarga olib u yerda Yormish deb atalgan kanalni qazish haqida buyurgan va u yerda Qiyot qal`asini qurdirgan. Eski Katda yashovchilar Qiyotga ko`chib o`tgan. Bu ishlar hali Shohobod kanali qazilmasdan oldin 1681-yilda amalga oshirilgan edi. Yormish kanali Urganchdan 15 km sharqda Amudaryodan qazib o`tkazilgan va u Daryoliq bilan parallel oqadi.

Kanalni uzunligi 96 km, o`rtacha kengligi 17,5 m boshlanish qisming chuqurligi 2 m. Kanal Ilyali shaxrini shimolidan 10,5km naridagi Oqko`l chegarasida tamom bo`ladi.

Ikkinchi kanal – Shohobod (xalq tilida Shovot) Xorazimda eng katta kanal hisoblanadi. Uning boshlanish joyi qadimgi Dovdon daryosing o`zanida bo`lib, sohil bo`yi hududlari yosh allyuvial qatlamlar (qayir) bilan qoplangan. Kanal Xonqa shahri yaqinida Dovdonning ochiq qatlamlariga kirib boradi va hu eski o`zanda 30 km masaofaga oqadi. U Urganchni g`arb tomonida shimoliy-g`arbiy tomonga Keskin burilish qilib ancha qaimgi bo`lgan allyuvial qatlamlar palosasiga hamda Ermish kanali bilan parallel ravishda vodiyning o`zanlararo umumiy qiyaligiga o`tadi. Shohobod kanalini uzunligi 143 km, o`rtacha kenligi 30 m, o`rtacha chuqurligi 3,5 m. U Xonqa, Urganch, Shohobod, Toshovuz va Ilyali shaharlarini g`arbdan 6-7 km narida tamm bo`ladi. Shohobod kanalini o`rt ava quyi havzasiga to`g`ri keluvchi Dovdonning o`ng qirg`og`idagi hududlar ancha qadimiydir. Kushonlar hukumronligi davrida va qisman o`rta asir boshlarida bu yerlarda Qandumqal'a, Rait, Tuproqqal'a va shu singari birqancha axoli yshaydigan punktlar vujudga kelgan.

Shohobod va Yormish yangi kanal deb hisoblash mumkinmi degan savol tug`uldi.

X asr arab geograflarini tasviriga ko`ra, Anushaxon qazdirgan Shohobod va Yormish kanalari joylashgan yerda Vadok va Buva kanalari bo`lgn. Bundan Vadok kanali kengligi va joylashuv o`rniga qarab Shohobodga, ikkinchisi esa, Yormish knaliga to`g`ri keladi.

Vadok va Buva Ko`hna Urganchga yetmasdan 30 km berida birlashib ketgan va umumiy bir o`zan bilan (Amudaryo bu vaqtda Ko`hna Urganch bilan Mazdaxqon o`rtasida oqqan) Shahar tomonga oqqan. Anushaxon Shohobod va Yormish kanalarga qarashli bo`lgan asosiy yerlarni o`zbeklarga berdi, ularni davlatni yuqori organlariga tayinladi, turkmanlarni esa, G`azabod, Shohobod va Yormish kanallari etaklarida joylashtirilgan.[4.- B 208-210].

Tabiyki, sug`orish inshootlarini muttasil ta`mirlab turish va yangi inshootlar qurish, katta sug`orish tizimlarini tashkil etish uchun juda ko`p mablag` va kuch sarflash zaruriyati tug`ular edi. Markaziy hokimyat qanchalik barqaror bo`lsa, sug`orish tizmida shu qadar ishlar amalga shirilar va foydalaniladigan yerlar ham kengayar edi.

1860-yillarda Daryoliq kanalining Yormish va Qilichniyozboy ariqlari oralig`idan Amudaryodan chiqqan suvni butun o`zani bo`ylab, Ko`hna Urganchdan boshlab yuqorida Lavzan ariqqa quyilgan joyigacha uchta to`g`on qurulgan.[5]

Qo`ng`irotlar sulolasi davrida ham sug`orish tizimida katta ishlar amalga oshirilgan. Xususan Olohqulixon davrida yangi kanallar qazilib, sug`orish ishlari bo`yicha talay ishlar amalga oshirildi. Olohqulixon davlat ishlarida mamlakatni suv bilan taminlashni eng muhim vazifalar qatoriga qo`ygan. 1829-yilda iqlim qurug` kelib dehqonlar ancha qiynalib qoladi. Shu vaqtda mamlakat janubidagi turkmanlar notinchligi sabab Olohqulixon u yerga o`zi borishga majbur bo`ladi. Lekin dastlab xon dehqonlarni suvdan qiynalishini oldini olish uchun Pahlovon ota shaxrining boshlanishiga borib, o`tgan yil qirdan yordirgan Toshsoqa arig`ini yangidan hashar yo`li bilan qaziradi va dehqonlar yerlariga suv chiqarib, keyin Turkmanlar yurtiga bradi. Ko`hna Urganchga suvni kelishi hayotni qaytadan jonlantirib yborai. Suvsizlikdan qaqrab yotgan yerlar qayta o`zlashtirildi.

Xonlik axolisining har yil majburiy mehnatlaridan biri bu kanal va ariqlarni tozalash va qazishdan iborat bo`lgan. Jumladan barcha asosiy kanallardan faqat Polvo nota kanaligina xonning bevesta qaramog`idabo`lib, uning har yilgi tozalash ishlarining boshidan oxirigacha tepasida turib, o`zi boshqarardi. “Polvon”ni tozalash odati mart oyining birinchi yarmida boshlangan. Tozalash ishlari tugagach kuzda, shox -shabalardan yasalgan to`qon asta-sekin suvning bosimiga qarab olib tshlanadi. -Bu ishlarning hammasi bo`lib 7-8 kunda amalga oshirilgan.

Boshqa kanallar ikki yilda bir, bazilari esa uch yilda bir tozalangan. Hashar ishlari har bir oila bir kishidan berishi shart bo`lib buni xonning amaldorlari kuzatib nazorat qilib borgan[2.-B 57].

Xiva xonligida asosan o`zbeklar dehqonchilik bilan shug`ulanib, dehqonchilik yaroqli yerlarda yashashgan. Ijtimoiy hayotda Xon va uning amaldorlari va diniy ulomolarni mavqeyi baland bo`lib, iqtisodiy hayotni tashkil etuvchi yerham asosan ular qo`lida bo`lgan. Yersiz va kam yerli dehqonlar ularan ijaraga yer olib ishlaganlar va axvoli juda og`ir bo`lgan. [3.-B327].

Xiva xonligida istiqomat qilgan axoli asosan g`alla yetishtirish va bog`dorchilik bilan shug`ulangan. Kanal va ariqlarning bo`ylarida ekinzorlar, uzumzorlar va serhosil bog`lar bo`lgan. Sabzavotlardan karam, sholg`om va kartoshkadan boshqa hammasi yetishtirilgan.[1.-B 323].

Xiva xonligidagi dehqonlar ko`payib borishi bilan suv bilan tminlash qiyinlashib boraverdi. Dehqonlarga suv taqsimlash ularni navbat bilan suvga egalik qilishini taminlash maqsadid xonlikni har- bir hududa miroblar tayinlangan. Miroblik lavozimi anchagina masulyatlik bo`lgani uchun xonlar o`zlariga yaqin kishilarni tayinlagan. Jumladan 1829-yilda Munis vafod etgach, uning o`rniga jiyani Ogahiy miroblik lavozimiga tayinlanadi. O`znavbatida Ogahiy Xiva vonlarini ba`zilariga ustozlik qilgan.

Xulosa qiladigan bo`lsak Xiva xonligi, Umuman O`rta Osiyo hududia azaldan aholi o`z hududiga yaqin daryolardan kanallar, ariqlar chiqarib, suv omborlari qurishib dehqonchilikni suniy sug`orishga asoslangan xo`jalik yurtganlar. Xiva xonligi hududa ham XV- XIX asrlar davomida ko`plab kanalr jumlaan Shohobod, Yormish, Toshsoqa, Qilichniyozbek kabi yirik sug`orish tarmoqlarini yaratganlar. Chunki Xiva xonligi hududagi tuproq unumdorligi pastligi sabab, sho`rlanib, qurib suvga muxtoj bo`lib qoladi. Xiva xonligini iqtisodini shu yer va dehqonchilik tashkil qilgani uchun hukumdorlar ham sug`orish ishlariga jiddiy e`tibor berib, sug`orish tarmoqlari qurilishida ham, ularni tamirlash ishlarida ham o`zlari bosh qosh bo`lishgan. Shu bilan birga aholining har yili majburiy, mehnatni joriy etilib ular har bir oila o`z azosidan bir kishi o`z mehnat quroli va ozuqasi bilan qatnashishi shart bo`lgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR;

- 1 .D.Alimova. Manbashunoslik – Toshkent: Turon-iqbol, 2019.481. b.
2. М. О.Нигматуллаевич. Хива хонлиги Оллокулихон даврида- Тошкент-2003.136 b.
3. Р.Х. Муртазаева. Узбекистон тарихи- Тошкент: Янги аср- авлоди, 2003.677b.
4. Я.Г. Гуломов. Хоразмнинг сугорилиш тарихи. Кадимги замондан хозиргача- Тошкент: Узбекистон ССР фанлар академияси нашриёти. 1959.326b.
5. <https://docx.uz/document/xonliklar-davrida-sug-orish-tizimi-98af1a07?lang=uz>.

